

Марина Кругляк

Державний університет «Житомирська політехніка»

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: marinakrugljak@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3837-0982>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3170036/maryna-krugliak/>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56490571700>

Проблема підкинутих дітей на тлі модернізаційних процесів Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі підросійської України)

Анотація. Мета статті – окреслити масштаби підкидання новонароджених дітей у підросійській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., визначити причини цього явища, участь держави й громадськості в догляді за соціальними сиротами та заходи боротьби з цією девіацією. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація) і спеціально-історичних методів (історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський) із принципами об'єктивності, історизму, системності. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії комплексно розглянуто проблему підкидьків у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі підросійської України), зокрема, окреслено причини підкидання дітей та масштаби цього явища, визначено ефективність державних і громадських установ у догляді за соціальними сиротами. **Висновки.** Підкидання дітей – законмірне явище для суспільства, що проходить процеси модернізації та урбанізації. У його основі – соціально-економічні та психологічні чинники. Зростання чисельності населення в Російській імперії й підросійській Україні, що стало можливим внаслідок скасування кріпацтва 1861 р., завершення промислового перевороту у 1880-ті рр., активний розвиток капіталізму, поширення в суспільстві емансипаційних рухів та тенденцій розвитку західної культури, легальний статус проституції тощо спричинили деградацію інституту шлюбу та початок знецінення сім'ї як основи патріархального суспільства. Переважна більшість матерів, що залишали дітей напризволяще, – це сільські дівчата, що не змогли влаштуватися в місті на високооплачувану роботу, стали жертвами шахраїв та панів. Наприкінці XIX століття активну участь у заснуванні дитячих притулків та сирітських будинків взяли органи місцевого самоврядування (земства) та громадські установи. Держава централізовано не встигала реагувати на нові виклики суспільства й не здійснювала роботи з попередження підкидання дітей. Неefективною була робота поліції. Висока захворюваність і смертність підкидьків у сирітських будинках й притулках спричинені незадовільним рівнем медичного забезпечення й надмірною бюрократизацією державного апарату.

Ключові слова: дитячий притулок, земство, підкидьок, сирітський будинок, «тітка», «фабрикація янголів».

Постановка проблеми. Відмова від материнства є значною психологічною проблемою, яка охоплює всі прошарки суспільства, але найбільше – незаможних людей, за несприятливих соціально-економічних умов та відсутності підтримки з боку держави та благодійних установ. Дані про загальну кількість відмов у пологових будинках в Україні такі: 2004 р. – 1 549; 2005 р. – 1 246; 2006 р. – 998; 2007 р. – 1 027; 2008 р. – 909; 2009 р. – 865 [Скорик, 2010]; 2012 р. – 566 [Шевченко, 2013]. У 2019 р. цей показник становив 326, або 1,11 дитини на 1000 народжених живими. Найбільше відмов у Дніпропетровській (46) і Одеській (36) області та Києві (43) [Лебедина, 2020]. Отже, кількість офіційних відмов від новонароджених дітей за останні 15 років суттєво зменшилася. Але, напевно, головна заслуга в цьому належить функціонуванню в Україні різноманітних соціальних служб, що проводять роботу з матір'ю дитини та її родиною, фінансовій допомозі з боку держави та громадськості. Однак не всі матері вдаються до офіційної відмови від дитини. Явною, юридично не оформленою формою відмови від материнства є підкидання дитини [Шкраб'юк, 2013 : 305]. Поодинокі випадки підкидання власних дітей, зокрема у т. зв. «вікна життя», в Україні таки трапляються [Середюк, 2017]. Саме тому вельми важливо з'ясувати, якою була ситуація з підкиданням дітей у підросійській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., яка роль належала державі й громадськості в допомозі соціальним сиротам.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографію проблеми можна поділити на дорадянську, сучасну українську та зарубіжну. Наприкінці XIX – на початку XX ст. статус незаконнонароджених дітей визначали у своїх дослідженнях такі науковці, як І. Янжул [Янжул, 1870], С. Шашков [Шашков, 1872], М. Ошанин [Ошанин, 1912]. У їхніх працях подано статистичні дані щодо кількості позашлюбних дітей не лише в Російській імперії, а й за кордоном, розглянуто причини зростання народжуваності поза шлюбом. Зарубіжну історіографію можна умовно поділити на російську та західну. Російський історик Б. Миронов [Миронов, 2000] визначає зміни, що відбулися в традиційній сім'ї після скасування кріпосного права 1861 р., зокрема розглядає ставлення суспільства до шлюбу і народження дітей, наводить статистичні дані по різних губерніях Російської імперії щодо кількості шлюбів/розлучень, позашлюбних дітей й підкидьків. У публікації С. Зайцевої [Зайцева, 2008] акцент зроблено на ролі земств у догляді за підкидьками наприкінці XIX ст. Серед західних науковців варто виділити Девіда Л. Ренсела [Ransel, 1976], що розглядає систему роботи Московського та Петербурзького виховних будинків наприкінці XVIII – у XIX ст. й, зокрема, залучення сільських жінок до вигодовування підкидьків. Окремі згадки про дітогубців Києва знаходимо у книзі відомого краєзнавця А. Макарова з серії «Мир киевской старины» [Макаров, 2018]; про функціонування київських дитячих притулків пише краєзнавець В. Галайба [Галайба, 2018].

Джерельною базою дослідження є документи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), ф. 18, 183, опубліковані матеріали – «Обзор Волынской губернии», Судовий Статут 1864 р. Найбільше інформації знаходимо в газетах «Киевлянин» (Київ) та «Волынь» (Житомир). Отож комплексного дослідження проблеми підкинутих дітей підросійської України наприкінці XIX – на початку XX ст. у вітчизняній та зарубіжній історичній науці поки що здійснено не було.

Мета статті – окреслити масштаби підкидання новонароджених дітей у підросійській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., визначити причини цього явища, участь держави й громадськості в догляді за соціальними сиротами та заходи боротьби з цією девіацією.

Виклад основного матеріалу. Спробу організації нагляду за підкинутими дітьми в Російській імперії було зроблено ще 1706 року. Саме тоді митрополит Новгородський Іов відкрив для підкидьків притулок, утримання якого здійснювалося за кошти монастиря. 4 листопада 1715 р. цар Петро I наказав організувати в Москві та інших містах «гошпитали для зазорных младенцев, которых жены и девки рожают беззаконно и стыда ради отнётывают в разные места, от чего иные младенцы безгодно умирают, а иные от тех же, кои рожают, и умерщвляются, и для того объявить указ, чтобы зазорных младенцев в непристойные места не отнётывали, но приносили бы к вышеозначенным гошпиталям и клали тайно в окно через какое закрытие, дабы приносили лиц не было видно». Починання Петра I продовжила Катерина II, яка видала розпорядження про заснування т. зв. «воспитательных домов» у Москві (1763), Петербурзі (1767) і губернських містах (Архангельськ, Астрахань, Смоленськ та ін.) [Ошанин, 1912 : 12–13].

Утім, діяльність подібних установ не приносила користі, адже не вистачало найнеобхіднішого (приміщень, годувальниць), а дефіцит нагляду призводив до надзвичайно високої смертності (понад 90 %). Саме тому 1828 року Комітет міністрів видав положення «Про заборону заснування виховних закладів у підпорядкуванні приказу громадського піклування». З 1837 року відповідно до указу імператора Миколи I всіх дітей із притулків треба було відправляти на утримання в села (це, дійсно, суттєво сплинуло на зниження смертності) [Ransel, 1976]); вихованцям губернських установ заборонили перебувати в закладах виховних будинків Москви й Петербургу. Нарешті після прийняття земської реформи (1864) обов'язки з нагляду за підкидьками вирішено передати від приказів громадського піклування до губернських земств [А. И., 1875 : 52; Зайцева, 2008 : 20–21]. Отже, з 1864 року турботу про піклування за підкинутими дітьми в Російській імперії покладено на дві установи: відомство Імператриці Марії (виховні будинки) й земства (в 34 губерніях) [Ошанин, 1912 : 16].

Слід зауважити, що неправильно вважати нібито підкидьками були тільки діти соціально незахищених жінок, селянок, що приїжджали в місто в пошуках заробітку, модисток, повій, прислуг тощо. Подеколи залишали своїх дітей напризволяще одружені й неодружені дворянки й міщанки, для яких поява «незаконнонародженої» дитини була річчю недоречною й неприйнятною та засуджувалася у вищих колах суспільства. Саме для другої категорії жінок найчастіше призначалися т. зв. «родильные убежища», про які щоденно писала місцева преса в розділі «Оголошення». Зокрема, в газеті «Волынь» у номері від 25 серпня 1904 р. читаємо: «Для беременных, родительниц и рожениц (секр.) открыто убежище Р. Л. Пипиковой в г. Ровно у Рыковецкого, Шосс. ул.» [Для беременных, 1904]. У номері від 22 вересня 1909 р. знаходимо інформацію про подібний за функціями заклад: «Родильный приют для секретных беременных и рожениц, с постоянными кроватями, акушерки Н. М. Шимчук, окончивш. С.-Петербургский Надеждинский повивальный институт. Приют под наблюдением врача акушера, Хлебная ул., № 78» [Родильный приют, 1909]. Нерідко жінки, що народжували дітей у подібних «родильных

.....
приютах», залишали в них своїх дітей й зникали. Пошуки матері були справою марною, адже згідно з правилами пологових притулків у породіль жодні документи не вимагалися. Народжені й залишені матерями діти одразу ж відправлялися до сирітських будинків [Брошенный ребенок, 1900] та притулків.

Зверніть увагу на такі оголошення. Так, у «Волыни» дехто Янішевська пише: «Девочку одного года-католичку предлагаю принять за свою: Крошенская улица, 56» [Девочку, 1906]. Чи повідомлення в «Киевлянине»: «Для усыновления жел. отд. девоч. 3-х нед. Фундукл., № 80, кварт. 7» [Для усыновления, 1903]. Судячи з оголошень у пресі, акушерки погоджувалися залишити в себе на виховання дітей. Зокрема, в «Киевлянине» читаємо: «Акушерка Турченко прием. на выкармл. грудн. детей и на дальнейшее воспит. Фундукл., 68, кв. 4» [Акушерка Турченко, 1904]. Прикметно, що в 1870-ті рр. у Петербурзі за виховання залишених дітей акушерки брали 15–30 руб., а сільські годувальниці – мінімум 5 руб. на місяць [А. И., 1875 : 65]. Окрім цього, акушерки прагнули й «прилаштувати» дитину, нерідко в ситуації, коли матір була з інтелігентної родини. Читаємо в «Киевлянине»: «Ребенок новорожд. мальч., интел. матери, отд. на усыновление. Спр. Фунд., 52, акуш. Вечерко» [Ребенок новорожд., 1904].

Деякі більш підприємливі жінки вдавалися до цілого бізнесу на новонароджених й «непотрібних» дітях. Зокрема, «Киевлянин» (1901, 1902) розповідає про жінок, які професійно займаються годуванням та вихованням чужих дітей. Прислуга або «чорноробочі» жінки, що не мали змоги утримувати новонароджених дітей, віддавали їх на виховання чужим жінкам, сплачуючи за це щомісячно. Існувала спеціальна група жінок – т. зв. «тіток». У їхню функцію входило віддати дитину в село на виховання й контролювати, аби матір надсилала щомісячно кошти на її утримання; організувати зустріч селянки-годувальниці із горе-матір'ю тощо. Врешті й селянка, й матір сплачували «тітці» за посередництво. Однак насправді діти не завжди потрапляли в село, а якщо й потрапляли на вигодовування, то «тітки» подеколи не сплачували селянкам за їхню роботу, а ті повертали дітей посереднику. Потім «тітки» залишали напризволяще на вулицях живих та зморених голодом дітей, продовжуючи отримувати гроші за їхнє перебування в селі, а декільком матерям, на підтвердження своєї «порядності», демонстрували одну й ту саму дитину. Оглядач газети впевнений, що половина знайдених у Києві підкидьків – справа рук таких «тіток». Однією з викритих стала селянка с. Злодіївка Київської губернії Єфросинія Прусенкова [Губительница детей, 1901]. Другою утримувачкою т. зв. «фабрики янголів» була селянка Марія Ілленко, що проживала в Києві на Подолі, на Ярославській вулиці. Поліція викрила цю «тітку» лише тому, що містом поширилися чутки, нібито жінка ховає дуже багато дітей. Під час обшуку приміщення в березні 1902 р. було виявлено двох хлопчиків – одного ледь живого та одного мертвого. Під час допиту з'ясувалося, що Ілленко приймає новонароджених дітей на годування від «росіянок» та «єврейок», але врешті погано їх годує й ховає мертвих дітей. Але найстрашнішим є те, що всі квартиранти Ілленко знали про її «професію», бачили, як вона ховала трупи, навіть лікар приходив до хворих дітей, але ніхто не звернувся до поліції [Фабрика ангелов, 1902]. До того ж зупинити процес «фабрикації янголів» поліція чи то не могла, чи то не бажала. У газеті «Киевлянин» від 2 січня 1903 р. читаємо таке оголошення: «Желаю взять ребенка на вскормление за вознаграждение. Полицейская, № 5, кв. 4» [Желаю взять ребенка, 1903]. А в номері від 13 січня розповідалася історія про «фабрику янголів» у Лодзі, якою відала 45-річна єврейка Хая-Рухля Воген. Вона приймала лише єврейських дітей, отримуючи від горе-матерів за догляд за дитиною щомісячно 3–5 руб. Як покарання Воген позбавили всіх станових прав та заслали на каторгу на 10 років [Фабрикация ангелов, 1903].

Підробляли «тітки» не лише посередництвом й годуванням новонароджених дітей, але й «професійним підкиданням». Горе-матері, що боялися самостійно залишити своє немовля на вулиці, сплачували за таку послугу 1–2 руб. [Подбрасывательницы детей, 1903]. За даними А. Макарова, 1882 року розглянуто декілька справ про жінок, що «промышляли в Киеве принятием на прокормление грудных детей», а насправді брали від матерів гроші й вбивали їхніх немовлят [Макаров, 2018 : 229]. На початку ХХ століття професія «тіток» не з'явилася, а скоріше лише дещо трансформувалася.

Що змушувало жінок залишати напризволяще власних дітей? Публікації у пресі кінця ХІХ – початку ХХ ст. нашоухують на думку, що основною причиною появи підкинутих дітей була бідність матері. Так, у газеті «Волынь» розповідалося про те, як у ніч на 9 березня 1898 р. в яслах при Сирітському будинку в Житомирі знайшли хлопчика. У записці, що була при підкидькові, повідомлялися ім'я дитини, час її появи на світ, а також вказувалося, що матір залишає дитину через відсутність засобів до існування [Подкидыш, 1898a]. Інший приклад з газети «Киевлянин». 8 серпня 1898 р. у Києві, у Георгієвському провулку, знайдено дівчинку віком не більше від 2 тижнів. У записці вказано на те, що це дочка прачки С-вої, яка вже мала шістьох дітей й не мала змоги всіх прогодувати [Подкинутые дети, 1898b].

Однак не слід забувати, що інколи позбавлятися дитини могли й люди вищого світу, які хвилювалися за власну репутацію, або представники духовного стану, в родини яких панували суворі правила поведінки. До прикладу, «Киевлянин» (1898) повідомляв, як 17 квітня, близько 18:30, новонароджену дівчинку було підвезено на «парокінному найманому візникові пристойно одягнутою дамою, середніх років, яка з ношею пройшла до... молочної», а невдовзі повернулася вже без дитини й швидко від'їхала. Стався інцидент на вулиці Лютеранській, «на очах численної публіки» [Подкинутые дети, 1898а]. У № 78 від 19 березня 1901 р. «Киевлянин» розповідає про знайдену в садибі Києво-Софійського собору новонароджену дівчинку. При ній була записка: «Несчастливая мать, дворянка, с большою просьбою умоляет и Вам ребенка оставяет. Будьте Вы ему родные и не считайтесь чужими. В чужие руки не давайте, в приют на воспитание и на деревню не давайте. Я оставяю ее без желания, по горести и страданию». Далі матір дитини перепрошує, обіцяє дати гроші на виховання, повідомляє, що дитина охрещена й названа Раїсою, насамкінець просить зберігати її записку [Оставленный ребенок, 1901]. У вересні 1906 р. по Іпсилантьєвському провулку в Києві було знайдено дівчинку, віком близько 2 тижнів, при ній була така записка: «Имя Вера, мать из духовного сословия, держать дома не могла за строгостью родителей» [Подкидыш, 1906].

Цікаво, що інколи горе-матері переосмислювали своє життя й прагнули повернути залишене немовля. Так, 27 березня 1898 р., близько 23:00, в коридорі будинку на Караваєвській вулиці було підкинута двомісячну дівчинку. У записці польською та російською мовою містилося прохання любити й цілувати дівчинку, залишену матір'ю через відсутність коштів. Дитину відправлено до притулку. Однак 30 березня до квартири пані Войцеховської, в якій перебувала дитина, прийшла селянка, назвала себе матір'ю підкинutoго немовляти й зі сльозами на очах стала молити віддати їй назад дочку, бо без неї вона не може жити. Врешті-решт дитину повернули матері [Подкинутый и возвращенный ребенок, 1898].

Відповідно до законодавства Російської імперії, люди, що підкидали дітей, несли карну відповідальність. Відомо, що 1839 року за цей злочин арештували 47 чоловіків та 123 жінки, 1873 року – відповідно 93 і 118, 1892 року – 206 і 805, 1913 року – 410 і 1 759 [Мионов, 2000 : 184]. Для прикладу розглянемо справу «3 обвинувачення селянки Єви Гершанки в підкиданні дитини» (1846 – 1853), що знаходиться в ДАЖО. Селянку с. Росток Кременецького повіту Волинської губернії Єву Гершанку було обвинувачено в підкиданні під сільську корчму (с. Корнилівка) дворічного хлопчика, якого вона незаконно народила від одруженого шинкаря Миколи Злотковського. Повітовий суд покарав селянку роком ув'язнення в міській тюрмі, натомість ймовірний батько дитини жодного покарання не відбув [ДАЖО. Ф. 18. Оп. 4. Спр. 61. Арк. 5–5 зв., 10]. Суттєво пом'якшилися покарання за підкидання дітей за часів правління Олександра II. Так, селянку м-ка Троянова Волинської губернії Дарію Зеленукову, що підкинула на подвір'я купця Барабаша позашлюбну дитину, влітку 1861 року покарано 40 ударами різок [ДАЖО. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 171. Арк. 31–31 зв.]. Відповідно до статті 144 Судового статуту про покарання (1864) «За подкинутие или оставление ребенка, однако не в таких местах, где нельзя ожидать, что он будет найден другими (ст. 28), виновные в том родители и вообще лица, обязанные иметь попечение о ребенке, подвергаются: аресту не свыше трех месяцев» [Судебные уставы, 1867 : 58]. Підтвердження цьому знаходимо у фондах ДАЖО. Так, дочка штабс-капітана Ольга Конюхова, яка підкинула в с. Дуброві Овруцького повіту Волинської губернії свою позашлюбну дитину й була викрита 1866 року, відбула лише тримісячне ув'язнення [ДАЖО. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 761. Арк. 1–1 зв., 36, 49].

За підрахунками американського історика Девіда Л. Ренсела, кількість підкинутих дітей до виховних будинків Москви та Петербургу становила: 1791–1800 рр. – 3 342 дитини щорічно, 1841–1850 рр. – 13 092, 1871–1880 рр. – 20 169, 1881–1890 рр. – 24 298, 1891–1900 рр. – 17 785, 1901–1910 рр. – 19 218, тобто з кінця XVIII до початку XX ст. число підкидьків зросло у 5,8 раза, у той час як населення Росії збільшилося лише у 2,9 раза [Мионов, 2000 : 184]. Підросійська Україна демонструвала подібну тенденцію. Зокрема, 1872 року в Києві залишено напризволяще 24 дитини, 1876 року – 55, 1882 року – 105, 1886 року – 152, 1892 року – вже 305. Отже, за 20 років ця цифра збільшилася майже у 13 разів [Призрение бесприютных детей и подкидышей, 1897]. У Волинській губернії за 20-річчя з 1885 до 1905 рр. кількість залишених напризволяще немовлят зросла від 2 до 66, збільшившись у 33 рази, причому в містах з початку XX століття стали підкидати дітей в 2–4 рази частіше, ніж у селах.

Таблиця 1.
Кількість підкинутих новонароджених дітей у Волинській губернії (1885 – 1905)
[Кругляк, 2019 : 90]

Рік	Кількість підкинутих дітей		
	у містах	у повітах	у губернії
1885	1	1	2
1886	2	2	4

1887	2	4	6
1888	2	1	3
1889	5	12	17
1891	8	3	11
1892	4	7	11
1893	6	5	11
1894	4	4	8
1895	8	6	14
1896	13	12	25
1897	15	16	31
1898	19	20	39
1899	23	25	48
1900	91	30	121
1902	43	28	71
1903	51	13	64
1904	63	16	79
1905	40	26	66

Значна частина підкинутих дітей мала статус позашлюбних або «незаконнонароджених». У середині XIX ст. на 100 народжень було позашлюбних: в Сардинії – 2,09 %, Голландії – 4,79 %, Англії – 6,67 %, Пруссії – 7,33 %, Франції – 7,42 %, Бельгії – 8,15 %, Норвегії – 8,3 %, Швеції – 8,8 %, Австрії – 11,3 %, Данії – 11,4 %, Саксонії – 14,6 %, Баварії – 20,6 %; в Російській імперії – 4,34 %. У 1860-ті рр. найбільше «незаконних» народжень було в Петербурзькій (12,09 %) та Московській (11,45 %) губерніях (це зрозуміло, бо йдеться про столичні міста зі значною чисельністю населення), натомість у підросійській Україні – у Волинській губернії – 3,1 %, в Таврійській – 2,42 %. До слова, в Австрії, ці показники були суттєво вищими: у Відні – 52,01 %, а в Галичині – 8,38 %, на Буковині – 7,58 % [Янжул, 1870 : 12, 14, 17].

Цікавими є статичні дані щодо кількості народжень поза шлюбом у містах і селах. Зокрема, в 1860-ті рр. на 100 народжень у містах «незаконних» було: в Московській губернії – 37,7 %, Петербурзькій – 20,5 %, Катеринославській – 10,6 %, Подільській – 6,61 %, Таврійській – 6,11 %, області Бессарабській – 2,33 %. Щодо сільської місцевості на 100 народжень «незаконних» 1,47 % у Херсонській губернії, в області Бессарабській – 1,15 % [Янжул, 1870 : 20–21]. У той же час, якщо взяти за 100 % всіх позашлюбних дітей Російської імперії, то в 1859–1863 рр. найбільше їх народжувалося саме в селах – 74 % проти 26 % у містах. Станом на 1910 рік ці показники суттєво змінилися: 59 % у селах проти 41 % у містах [Миронов, 2000 : 182].

Для порівняння вкажемо кількість підкинутих дітей до виховних будинків різних губерній. Так, в Архангельському виховному будинку за 1883 – 1887 рр. знаходилося лише 3 підкидьки, у В'ятському – в середньому 5 осіб щороку, в Уфімському – 22 підкидьки на рік, під опікою Володимирського та Чернігівського земств перебували по 3 підкинуті дитини [Ошанин, 1912 : 17–18, 29].

Яка доля чекала на підкинутих дітей? За даними І. Янжула, 10 % позашлюбних дітей Франції в дорослому віці опинялася у виправних закладах або на каторжних роботах. Прикметно, що не всі підкидьки, що опинялися у виховних будинках, доживали до дорослого віку. Так, в Австрії та Франції до 12-річчя помирало 70 % підкинутих дітей, у той час як серед «законно» народжених смертність становила 40 %. Доволі песимістична картина спостерігалася у виховних будинках Москви й Петербурга в перші роки їхнього функціонування. 1767 року до Московського виховного будинку прийнято 1 089 підкидьків, з них померло 1 073 особи (98,53 %) [Янжул, 1870 : 1–2]. У Петербурзькому виховному будинку у 1785 – 1798 рр. прийнято 15 843 дитини, померло 13 069 (82,5 %) [Шашков, 1872 : 441]. За даними російських лікарів (1910), до притулків потрапляло 93 % хворих підкидьків; в Одесі та Харкові в 5,5 % підкинутих дітей знайдено вроджений сифіліс, в Києві таких дітей було 10 % [Ошанин, 1912 : 49, 50].

Високу смертність підкинутих дітей частково можна пояснити необхідністю дотримання бюрократичної процедури. Так, у Києві знайдене немовля відправляли до поліцейського відділку, там складали протокол, записували час й місце знаходження підкидька, ім'я й звання людини, що його знайшла, визначали стать й вік немовляти, описували речі, в які його було загорнуто. По завершенні формальностей дитина опинялася у відділенні для підкидьків при Київському приказі громадського піклування, що зобов'язувався утримувати їх до повноліття. У притулках затримувалися хворі діти до свого одужання, а здорові віддавалися селянам за визначену плату. Таких «казених дітей» (підкидьків) перебувало на вихованні під керівництвом Київського приказу на початку 1896 року 800 осіб [Призрение бесприютных детей и подкидышей, 1897].

Аби зменшити дитячу смертність, наприкінці XIX ст. при Житомирському сирітському будинку спорудили ясла, це була колиска під навісом, куди матері клали своїх дітей. Однак 1899 року ясла наказано прибрати, оскільки в них вбачали «заохочення для матерів, що мали намір підкинути свою дитину», хоч подібний винахід напевно врятував не одне дитяче життя від обмороження та поїдання собаками [Сиротский дом, 1899]. Цікаво, що до сирітського будинку в останні роки XIX століття підкинуто вдвічі більше дітей, ніж це спостерігалось раніше [Сиротский дом, 1900]. За даними М. Ошаніна, наявність подібних люльок-кошиків дійсно збільшувала кількість підкидьків, адже до 30 % немовлят, яких залишали в яслах, були «законними» (народженими у шлюбі). Отже, в батьків складалося враження, що люлька, як афіша, закликає покласти в неї дитину, щоб не виховувати її. Так, 1891 року в Московському виховному будинку скасовано ясла, і кількість підкидьків зменшилася з 17 тис. до 10 тис. осіб, в Петербурзькому виховному будинку за 1887 – 1890 рр., коли діяв таємний прийом, в середньому надходило 9 764 підкидьки на рік, а з 1891 до 1895 рр., коли було скасовано люльку, лише 7 126 осіб [Ошанин, 1912 : 37, 40–41].

Відповідно до звіту за 1896 рік по відомству дитячих притулків, що перебували під безпосереднім покровительством імператора, всього в Російській імперії було 153 дитячі притулки та заклади для сиріт, 12 ясел та виховних будинків для немовлят, 11 ремісничих училищ й шкіл рукоділля, 3 школи куховарського мистецтва, 2 лікарні, 4 пологові притулки, 1 богадільня, 1 центральна дитяча бібліотека, 1 школа для підготовки помічниць наглядачок притулків, а загалом 190 установ, в яких перебувало 14 тисяч дітей [Отчет по ведомству детских приютов, 1898]. 1898 року відкрито Височайше затверджений комітет головного попечительства дитячих притулків відомства установ Імператриці Марії. Станом на 1900 рік, у Відомстві дитячих притулків перебувало вже 278 установ, з них 219 дитячих притулків, сирітських закладів, ясел, виховних будинків, притулків для новонароджених, ремісничих притулків та шкіл рукоділля, 3 школи куховарського мистецтва, 1 школа діловодства, 1 повивальний інститут, 1 школа кустарних виробів, 1 школа для підготовки помічниць наглядачок притулків, 2 лікарні, 4 пологових притулки, 1 богадільня, 1 центральна дитяча бібліотека, а загалом на 01.01.1901 р. – 482 установи, в яких перебувало 18 874 дитини [Детские приюты в 1900 году, 1902].

1882 року, в Києві, на Печерську, відкрито дитячий притулок імені Імператора Олександра II. 1898 року в закладі перебувало 50 вихованців. Місто надавало щорічну субсидію у розмірі 5 000 руб. [Детский приют имени Императора Александра II, 1898]. Однак даних приміщень було замало, і 1898 року Губернське попечительство про дитячі притулки відновило клопотання про відведення містом не менше від двох десятин землі для потреб притулку [Усадебна Александровского детского приюта, 1898]. Діяв і Маріїнський дитячий притулок. 1898 року ставилося питання про його розширення, аби мати змогу утримувати 150 дівчат [Киевский Мариинский детский приют, 1898].

Знайдені в Житомирі підкидьки направлялися до Сирітського будинку. З 1850-х рр. він розміщувався в «тісних, сирих й прохолодних» найманих помешканнях. 1898 року Приказом громадського піклування нарешті було розпочато роботи з будівництва окремого приміщення [Сиротский дом, 1898a]. 1897 року в Житомирському сирітському будинку виховувалися діти різних станів християнського віросповідання – 32 хлопці і 28 дівчаток, функціонувало училище, деякі вихованці відвідували двокласне міське училище. З 1897 р., за ініціативи почесного опікуна установи О. С. Трепової, запроваджено уроки праці [Сиротский дом, 1898b]. На початку XX століття в Сирітському будинку планувалося максимально утримувати 90 осіб. З ініціативи Приказу громадського піклування для дітей до семирічного віку (серед них було чимало підкидьків) організовано Попечительство. Процедура виховання підкидьків була наступною. Поліція привозила малюків до Сирітського будинку, потім підкинутих дітей відправляли до грудного відділення. Через певний час дітлахів віддавали місцевим мешканцям, зокрема сільським жінкам-годувальницям, за визначену плату – 2 руб. 50 коп. на місяць (1915 року сплачували вже 3 руб. на місяць). Розрахунки здійснювалися щоквартально, гроші надавалися годувальникам лише за умови пред'явлення ними посвідчень від парафіяльних священників або сільської влади про належне утримання підкидьків (для порівняння, Київське земство сплачувало годувальникам 3 руб. на місяць, Херсонське – 3–4 руб., Самарське – 5–6 руб. [Ошанин, 1912 : 85]). По досягненні дитиною 12-річчя плата за утримання сиріт у сільських мешканців припинялася, і діти або залишалися в годувальників, або йшли служити до інших осіб за плату 10 руб. на рік на користь узятих ними на утримання вихованців. З 1904 року Сирітський будинок опинився у віданні губернського земства. Щоб мати постійний медичний нагляд за підкидьками, губернська управа встановила посаду фельдшериці, яка періодично відвідувала села, де виховували підкидьків. Так, 1915 року здійснено 15 оглядів з боку фельдшериці та 5 оглядів з боку наглядача будинку [ДАЖО. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 60–61].

Станом на 01.01.1885 р. у годувальниць перебувало 25 хлопців і 18 дівчат [Обзор Вольнской губернии, 1886 : 57]. Загальне зростання кількості підкидьків у Сирітському будинку

.....
демонструє статистика: 01.01.1909 р. при установі перебувало 116 хлопців і 116 дівчат [Обзор Волынской губернии, 1910 : 60], 01.01.1910 р. – 148 хлопців і 159 дівчат, 01.01.1911 р. – 188 хлопців і 180 дівчат [Обзор Волынской губернии, 1911 : 64], 01.01.1915 р. – 202 хлопці і 210 дівчат [ДАЖО. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 61]. Однак смертність все одно залишалася високою. Зокрема, 1911 року до Попечительства прибуло 67 хлопців і 63 дівчинки (130 осіб), померло – 36 хлопців і 33 дівчинки (69 осіб). Станом на 01.01.1912 р. у Попечительстві перебувало 328 дітей, тобто помирала кожна п'ята дитина [Обзор Волынской губернии, 1912 : 84]. За даними М. Ошанина, у притулках по Російській імперії був такий рівень смертності: в Орловській губернії (1910) – 12 %, в Київській (1911) – 14 %, у Воронежській (1910) – 23 %, в Казанській (1910) – 38 %, в Херсонській (1910) – 48 %, в Нижегородській (1910) – 71,6 %, у Рязанській (1909) – 85 % [Ошанин, 1912 : 108].

Якщо підкидька одразу після знайдення хтось зголошувався всиновити, тоді дитину не відправляли до притулку. Так, «Киевлянин» (1898) повідомляв, що залишеного напризволяще на вулиці Бульварно-Кудрявській півторарічного хлопчика погодився всиновити селянин Фабіан Ярошинський [Подкидыш, 1898b], а знайдену того самого року на Байковому кладовищі новонароджену дівчинку вирішила забрати дружина сторожа [Подкинутый ребенок, 1898].

Висновки. Підкидання дітей – закономірне явище для суспільства, що проходить процеси модернізації та урбанізації. У його основі – соціально-економічні та психологічні чинники. Зростання чисельності населення в Російській імперії й підросійській Україні зокрема, що стало можливим внаслідок скасування кріпацтва 1861 р., завершення промислового перевороту у 1880-ті рр., активний розвиток капіталізму, поширення в суспільстві емансипаційних рухів та тенденцій розвитку західної культури, легальний статус проституції тощо спричинили деградацію інституту шлюбу та початок знецінення сім'ї як основи патріархального суспільства. Переважна більшість матерів, що залишали дітей напризволяще, – це сільські дівчата, що не змогли влаштуватися в місті на високооплачувану роботу, стали жертвами шахраїв та панів. Повернутися в село – означало зазнати громадського осуду, а залишитися в місті із дитиною – значить втратити можливість заробітку й існування. Частина підкидьків – це діти представників заможних верств суспільства, народжені від перелюбу, від коханців й кинуті напризволяще через негативне ставлення суспільства до дошлюбних інтимних стосунків та подружньої зради.

Наприкінці XIX століття, коли чисельність підкинутих дітей збільшувалася швидкими темпами, активну участь у заснуванні дитячих притулків та сирітських будинків взяли органи місцевого самоврядування (земства) та громадські установи, натомість держава централізовано не встигала реагувати на нові виклики суспільства й не здійснювала роботи з попередження підкидання дітей й дітозгубництва. Не зовсім ефективною була робота поліції, яка не тільки не встигала викривати випадки «фабрикації янголів», а й не реагувала на існування секретних «родильних убежищ» та численні оголошення в пресі, де діти пропонувалися на всиновлення як товар. Напевно, в цьому слід шукати корупційну складову. Висока захворюваність і смертність підкидьків у сирітських будинках й притулках спричинені незадовільним рівнем медичного забезпечення й надмірною бюрократизацією державного апарату. Система потребувала кардинальних змін, вдаватися до яких не було можливості й бажання.

Подяка. Висловлюю щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Ransel, D. L. (1976). Abandoned children of imperial Russia: village fosterage. *Bulletin of the History of Medicine*, Vol. 50, No. 4, 501–510.
- А. И. (1875). *Вопрос о незаконнорожденных*. СПб : Типография и Литография А. Траншеля, 75 с.
- Акушерка Турченко. (1904). *Киевлянин*, 11 января, 6.
- Брошенный ребенок. (1900). *Волынь*, 20 июня, 2.
- Галайба, В. (2018). *Из жизни губернского Киева*. Киев : Скай Хорс, 320 с.
- Губительница детей. (1901). *Киевлянин*, 1 августа, 2.
- ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
- Девочку. (1906). *Волынь*, 25 марта, 1.
- Детские приюты в 1900 году. (1902). *Киевлянин*, 1 ноября, 2.
- Детский приют имени Императора Александра II. (1898). *Киевлянин*, 13 июня, 2.
- Для беременных. (1904). *Волынь*, 25 августа, 4.
- Для усыновления. (1903). *Киевлянин*, 14 января, 6.
- Желаю взять ребенка. (1903). *Киевлянин*, 2 января, 6.
- Зайцева, С. В. (2008). Земские учреждения и подкидыши в конце XIX века. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2 (История), С. 20–33.

- Киевский Мариинский детский приют.** (1898). *Киевлянин*, 23 июля, 2.
- Кругляк, М. Е.** (2019). Соціальний статус підкинутих дітей у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі Волинської губернії). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3, С. 88–93. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).195687](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).195687).
- Лебедина, О.** (2020). Українці відмовилися в 2019 році від 326 новонароджених дітей. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-moz-nazvali-skilki-v-ukrajini-ditej-vidmovnikiv.html>.
- Макаров, А.** (2018). *Беды, язвы и пороки старого Киева*. Киев : Скай Хорс, 336 с.
- Мионов, Б. Н.** (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)* (в 2 т., Т. 1). СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин», 548 с.
- Обзор Волынской губернии за 1885 год.** (1886). Житомир : Губернская Типография, 136 с.
- Обзор Волынской губернии за 1909 год.** (1910). Житомир: Волынская Губернская Типография, 162 с.
- Обзор Волынской губернии за 1910 год.** (1911). Житомир: Волынская Губернская Типография, 160 с.
- Обзор Волынской губернии за 1911 год.** (1912). Житомир: Волынская Губернская Типография, 180 с.
- Оставленный ребенок.** (1901). *Киевлянин*, 19 марта, 3.
- Отчет по ведомству детских приютов.** (1898). *Киевлянин*, 3 декабря, 3.
- Ошанин, М.** (1912). *О призрении покинутых детей*. Ярославль : Типолитография Губернской Земской Управы, 284 с.
- Подбрасывательницы детей.** (1903). *Киевлянин*, 16 марта, 3–4.
- Подкидыш.** (1898a). *Волынь*, 11 марта, 2.
- Подкидыш.** (1898b). *Киевлянин*, 7 августа, 3.
- Подкидыш.** (1906). *Киевлянин*, 27 сентября, 3.
- Подкинутые дети.** (1898a). *Киевлянин*, 19 апреля, 3.
- Подкинутые дети.** (1898b). *Киевлянин*, 10 августа, 3.
- Подкинутый и возвращенный ребенок.** (1898). *Киевлянин*, 1 апреля, 4.
- Подкинутый ребенок.** (1898). *Киевлянин*, 12 июля, 3.
- Призрение бесприютных детей и подкидышей.** (1897). *Волынь*, 18 февраля, 2.
- Ребенок новорожд.** (1904). *Киевлянин*, 18 сентября, 6.
- Родильный приют.** (1909). *Волынь*, 22 сентября, 1.
- Середюк, Н.** (2017). У Львові знайшли неживе немовля. «Вікно життя» наразі відновлювати не будуть. URL: http://tvoemisto.tv/news/u_lvovi_u_korobtsi_znayshly_mertve_nemovlya_83978.html.
- Сиротский дом.** (1898a). *Волынь*, 10 марта, 3.
- Сиротский дом.** (1898b). *Волынь*, 17 марта, 3.
- Сиротский дом.** (1899). *Волынь*, 10 ноября, 2.
- Сиротский дом.** (1900). *Волынь*, 16 декабря, 2.
- Скорик, Т.** (ред.). (2010). В Україні щороку меншає відмов від новонароджених дітей. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/959660-v_ukran_shchoroku_mensha_vdmov_vd_povonarodgenih_dtey_891634.html.
- Судебные уставы** 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные Государственною Канцеляриею. (Часть 4). (1867). СПб : Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 200 с.
- Усадьба Александровского детского приюта.** (1898). *Киевлянин*, 12 июня, 3.
- Фабрика ангелов.** (1902). *Киевлянин*, 16 марта, 3.
- Фабрикация ангелов.** (1903). *Киевлянин*, 13 января, 3.
- Шашков, С. С.** (1872). *Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция*. СПб : В тип. Ф. С. Сущинского, 585 с.
- Шевченко, Н.** (2013). В Україні за 8 років втричі знизилася кількість дітей, від яких відмовилися батьки – до 566 випадків на рік. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/chislo-vidmov-vid-povonarodzhenih-ditey-v-ukrajini-zmenshilosya-vtrichi-122817_.html.
- Шкраб'юк, В. С.** (2013). Відмова від материнства як психологічна проблема. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 3, С. 304–309. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>.
- Янжул, И.** (1870). *О незаконнорожденных. Статистико-юридический очерк*. Москва : В Унив. Тип., 80 с.

Марина Кругльак

Государственный университет «Житомирская политехника»
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Проблема подброшенных детей на фоне модернизационных процессов Российской империи в конце XIX – начале XX вв. (на примере подросийской Украины)

Аннотация. Целью статьи является очерчивание масштабов подбрасывания новорожденных детей в подросийской Украине в конце XIX – начале XX в., определение причин этого явления, участия государства и общественности в уходе за социальными сиротами и мер борьбы с этой девиацией. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализ, синтез, обобщение, сравнение, систематизация) и специально-исторических методов (историко-структурный, конструктивно-генетический, историко-компаративистский) с принципами объективности, историзма, системности. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые в отечественной и зарубежной историографии комплексно рассмотрена проблема подкидышей в Российской империи конца XIX – начала XX вв. (на примере подросийской Украины), в том числе обозначены причины подбрасывания детей, очерчены масштабы этого явления, определена эффективность государственных и общественных учреждений в уходе за социальными сиротами. **Выводы.** Подбрасывание детей – закономерное явление для общества, которое проходит процессы модернизации и урбанизации. В его основе – социально-экономические и психологические факторы. Рост численности населения в Российской империи и подросийской Украине в частности, что стало возможным в результате отмены крепостного права в 1861 году, завершение промышленного переворота в 1880-е гг., активное развитие капитализма, распространение в обществе эмансипационных движений и тенденций развития западной культуры, легальный статус проституции и т.д. вызвали деградацию института брака и начало обесценивания семьи как основы патриархального общества. Подавляющее большинство матерей, оставляющих детей на произвол судьбы, – это сельские девушки, которые не смогли устроиться в городе на высокооплачиваемую работу, стали жертвами мошенников и господ. В конце XIX века активное участие в создании детских приютов и сиротских домов приняли органы местного самоуправления (земства) и общественные учреждения. Государство централизованно не успевало реагировать на новые вызовы общества и не осуществляло работы по предупреждению подбрасывания детей. Неэффективной была работа полиции. Высокая заболеваемость и смертность подкидышей в сиротских домах и приютах были вызваны неудовлетворительным уровнем медицинского обеспечения и чрезмерной бюрократизацией государственного аппарата.

Ключевые слова: детский приют, земство, подкидыш, сиротский дом, «тетка», «фабрикация ангелов».

Maryna E. Krugliak

Zhytomyr Polytechnic State University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The problem of abandoned children against the background of the modernization processes of the Russian Empire in the end of the 19th – early 20th centuries (on the example of sub-Russian Ukraine)

Abstract. The purpose of the article is to outline the scale of the tossing of newborn children in sub-Russian Ukraine in the end of 19th – early 20th centuries, to determine the causes of this phenomenon, the participation of the state and the public in caring for social orphans and measures to combat this deviation. **The methodology of the research** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison, systematization) and special-historical methods (historical-structural, constructive-genetic, historical-comparative) with the principles of objectivity, historicism, and consistency. **Scientific novelty** of the work lies in the fact that for the first time in domestic and foreign historiography the problem of foundlings in the Russian Empire of the end of 19th – early 20th centuries (on the example of the sub-Russian Ukraine) is comprehensively considered, including the reasons for the throwing of children, the scale of this phenomenon is outlined, the effectiveness of state and public institutions in caring for social orphans is determined. **Conclusions.** Tossing children is a natural phenomenon for a society that is going through the processes of modernization and urbanization. It is based on socio-economic and psychological factors. Population growth in the Russian Empire and sub-Russian Ukraine in particular, which became possible as a result of the abolition of serfdom in 1861, the completion of the industrial

revolution in the 1880s, the active development of capitalism, the spread of emancipation movements and trends in the development of Western culture in society, legal prostitution status, etc. caused the degradation of the institution of marriage and the beginning of the devaluation of the family as the basis of a patriarchal society. The overwhelming majority of mothers leaving their children to fend for themselves are rural girls who could not find a high-paying job in the city, became victims of fraudsters and gentlemen. At the end of the 19th century, local governments (zemstvos) and public organizations took an active part in the creation of orphanages. The state did not have time to centrally respond to new challenges of society and did not carry out work to prevent the throwing of children. Police work was ineffective. The high morbidity and mortality of foundlings in orphanages were caused by an unsatisfactory level of medical care and excessive bureaucratization of the state apparatus.

Key words: orphanage, zemstvo, foundling, "aunt", "fabrication of angels".

References:

- A. I.** (1875). *Vopros o nezakonnorozhdennykh [The question of illegitimate children]*. Saint Petersburg: Tipografiya i Litografiya A. Transhelya, 75 p. [in Russian].
- Akusherka Turchenko [Midwife Turchenko]**. (1904). *Kievlyanin – Kievite*, 11 yanvarya, 6 [in Russian].
- Broshennyi rebenok [Abandoned child]**. (1900). *Volyn*, 20 iyunya, 2. [in Russian].
- DAZhO – Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti**. [State Archives Zhytomyr region]. [in Ukrainian].
- Detskie priyuty v 1900 godu [Orphanages in 1900]**. (1902). *Kievlyanin – Kievite*, 1 noyabrya, 2. [in Russian].
- Detskiy priyut imeni Imperatora Aleksandra II [The Orphanage named after Emperor Alexander II]**. (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 13 iyunya, 2. [in Russian].
- Devochku [A girl]**. (1906). *Volyn*, 25 marta, 1. [in Russian].
- Dlya beremennykh [For pregnant women]**. (1904). *Volyn*, 25 avgusta, 4. [in Russian].
- Dlya usynovleniya [For adoption]**. (1903). *Kievlyanin – Kievite*, 14 yanvarya, 6. [in Russian].
- Fabrika angelov [Factory of angels]**. (1902). *Kievlyanin – Kievite*, 16 marta, 3. [in Russian].
- Fabrikatsiya angelov [Fabrication of angels]**. (1903). *Kievlyanin – Kievite*, 13 yanvarya, 3. [in Russian].
- Galayba, V.** (2018). *Iz zhizni gubernskogo Kieva [From the life of provincial Kiev]*. Kyiv : Skay Khors, 320 p. [in Russian].
- Gubitel'nitsa detey [Destroyer of children]**. (1901). *Kievlyanin – Kievite*, 1 avgusta, 2. [in Russian].
- Kievskiy Mariinskij detskiy priyut [Kiev Mariinsky orphanage]**. (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 23 iyulya, 2. [in Russian].
- Krugliak, M. E.** (2019). Social'nyy status pidkynutykh ditej u Rosijskij imperiji naprykintsi 19 – na pochatku 20 st. (na prykladi Volyns'koi guberniji) [Social status of abandoned children in the Russian Empire in the end of the XIX – the beginning of the XX centuries (on the example of Volyn province)]. *Visnyk NTUU «KPI». Politologhija. Sociologhija. Pravo – National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*, 3, 88–93. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).195687](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).195687). [in Ukrainian].
- Lebedyna, O.** (2020). Ukrajinci vidmovylysja v 2019 rotsi vid 326 novonarodzhennykh ditej [In 2019, Ukrainians abandoned 326 newborns]. URL <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-moz-nazvali-skilki-v-ukrajini-ditej-vidmovnikiv.html> [in Ukrainian].
- Makarov, A.** (2018). *Bedy, yazvy i poroki starogo Kieva [Troubles, ulcers and vices of old Kiev]*. Kyiv : Skay Khors, 336 p. [in Russian].
- Mironov, B. N.** (2000). *Sotsial'naya istoriya Rossii perioda imperii (18 – nachalo 20 v.) [Social history of Russia during the period of the empire (XVIII – early XX century)]* (Vol. 1). Saint Petersburg : Izd-vo «Dmitriy Bulanin», 548 p. [in Russian].
- Obzor Volynskoy gubernii za 1885 god [Overview of the Volyn province for 1885]** (1886). Zhytomyr : Gubernskaya Tipografiya, 136 p. [in Russian].
- Obzor Volynskoy gubernii za 1909 god [Overview of the Volyn province for 1909]**. (1910). Zhytomyr: Volynskaya Gubernskaya Tipografiya, 162 p. [in Russian].
- Obzor Volynskoy gubernii za 1910 god [Overview of the Volyn province for 1910]**. (1911). Zhytomyr: Volynskaya Gubernskaya Tipografiya, 160 p. [in Russian].
- Obzor Volynskoy gubernii za 1911 god [Overview of the Volyn province for 1911]**. (1912). Zhytomyr: Volynskaya Gubernskaya Tipografiya, 180 p. [in Russian].
- Oshanin, M.** (1912). *O prizrenii pokinutykh detey [On the charity of abandoned children]*. Yaroslavl : Tipolitografiya Gubernskoy Zemskoy Upravy, 284 p. [in Russian].
- Ostavlennyi rebenok [An abandoned child]**. (1901). *Kievlyanin – Kievite*, 19 marta, 3. [in Russian].
- Otchet po vedomstvu detskiikh priyutov [Orphanage agency report]**. (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 3 dekabrya, 3. [in Russian].

-
- Podbrasyvatelnitsy detey [Women who were tossing children].** (1903). *Kievlyanin – Kievite*, 16 marta, 3–4. [in Russian].
- Podkidysh [Foundling].** (1898a). *Volyn*, 11 marta, 2. [in Russian].
- Podkidysh [Foundling].** (1898b). *Kievlyanin – Kievite*, 7 avgusta, 3. [in Russian].
- Podkidysh [Foundling].** (1906). *Kievlyanin – Kievite*, 27 sentyabrya, 3. [in Russian].
- Podkinutye deti [Foundlings].** (1898a). *Kievlyanin – Kievite*, 19 aprelya, 3. [in Russian].
- Podkinutye deti [Foundlings].** (1898b). *Kievlyanin – Kievite*, 10 avgusta, 3. [in Russian].
- Podkinutyy i vozvrashchenny rebenok [The thrown and returned child].** (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 1 aprelya, 4. [in Russian].
- Podkinutyy rebenok [Thrown child].** (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 12 iyulya, 3. [in Russian].
- Prizrenie bespriyutnykh detey i podkidyshey [Charity of homeless children and foundlings].** (1897). *Volyn*, 18 fevralya, 2. [in Russian].
- Ransel, D. L.** (1976). Abandoned children of imperial Russia: village fosterage. *Bulletin of the History of Medicine*, Vol. 50, No. 4, 501–510. [in English].
- Rebenok novorozhd. [Newborn baby].** (1904). *Kievlyanin – Kievite*, 18 sentyabrya, 6. [in Russian].
- Rodilnyy priyut [Maternity shelter].** (1909). *Volyn*, 22 sentyabrya, 1. [in Russian].
- Seredjuk, N.** (2017). U Ljvovi znajshly nezhyve nemovlja. «Vikno zhyttja» narazi vidnovljuvaty ne budutj [An inanimate baby was found in Lviv. “The Window of Life” will not be restored at this time]. URL http://tvoemisto.tv/news/u_lvovi_u_korobtsi_znayshly_mertve_nemovlya_83978.html. [in Ukrainian].
- Shashkov, S. S.** (1872). *Istoricheskie sudby zhenshchiny, detoubystvo i prostitutsiya [Historical destinies of women, infanticide and prostitution]*. Saint Petersburg : V tip. F. S. Sushchinskogo, 585 p. [in Russian].
- Shevchenko, N.** (2013). V Ukrayini za 8 rokov vtrychi znyzylasya kil'kist` ditej, vid yakyh vidmovylsya bat'ky – do 566 vypadkiv na rik [In Ukraine, the number of children abandoned by their parents has tripled in 8 years – to 566 cases per year]. URL https://zn.ua/ukr/UKRAINE/chislo-vidmov-vid-novonarodzenih-ditej-v-ukrayini-zmenshilosya-vtrichi-122817_.html [in Ukrainian].
- Shkrabyuk, V. S.** (2013). Vidmova vid materynstva yak psykholoichna problema [Abandonment of motherhood as a psychological problem]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholoiji – Theoretical and applied problems of Psychology*, 3, 304–309. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>. [in Ukrainian].
- Sirotskiy dom [Orphan house].** (1898a). *Volyn*, 10 marta, 3. [in Russian].
- Sirotskiy dom [Orphan house].** (1898b). *Volyn*, 17 marta, 3. [in Russian].
- Sirotskiy dom [Orphan house].** (1899). *Volyn*, 10 noyabrya, 2. [in Russian].
- Sirotskiy dom [Orphan house]. (1900).** *Volyn*, 16 dekabrya, 2. [in Russian].
- Skoryk, T.** (ed.). (2010). V Ukrajinii shhoroku menshaje vidmov vid novonarodzhenykh ditej [In Ukraine, the number of rejections of newborns decreases every year]. URL https://www.ukrinform.ua/rubric-society/959660-v_ukran_shchoroku_mensha_vdmov_vd_novonarodgenih_dtey_891634.html. [in Ukrainian].
- Sudebnye ustavy 20 noyabrya 1864 goda, s izlozheniem rassuzhdeniy, na koikh oni osnovany, izdannye Gosudarstvennoyu Kantselyariyu [Judicial Charters on November 20, 1864, outlining the reasoning on which they are based, published by the State Chancellery].** (Vol. 4). (1867). Saint Petersburg : Tip. Vtorogo Otdeleniya Sobstvennoy Ye.I.V. Kantselyarii, 200 p. [in Russian].
- Usadba Aleksandrovsogo detskogo priyuta [The manor of the Alexander Orphanage].** (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 12 iyunya, 3. [in Russian].
- Yanzhul, I.** (1870). *O nezakonno-rozhdennykh. Statistiko-yuridicheskiy ocherk [About the illegitimate children. Statistical and legal outline]*. Moscow : V Univ. Tip., 80 p. [in Russian].
- Zaytseva, S. V.** (2008). Zemskie uchrezhdeniya i podkidyshei v kontse 19 veka [Zemsky institutions and foundlings at the end of the 19th century]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina [Vestnik of Pushkin Leningrad State University]*. 2 (Istoriya - History), 20–33. [in Russian].
- Zhelayu vzyat rebenka [I wish to take a child].** (1903). *Kievlyanin – Kievite*, 2 yanvarya, 6. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 04.08.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.09.2020 р.